

Adoptie in het fin de siècle. De roman *Madeleine* (1897) van Virginie Loveling als proeve van biologisch determinisme

Elisabeth Leijnse

Samenvatting

Ik vergelijk de roman *Madeleine* van Virginie Loveling over de adoptie van een kindje uit een kwetsbaar sociaal milieu met een spraakmakende fin-de-siècleroman waarin adoptie eveneens een rol speelt: *Hilda van Suylenburg* van Cécile de Jong van Beek en Donk. De twee romans verschijnen in hetzelfde jaar, 1897, maar dragen een tegengestelde ideologie uit. Loveling doordringt de lezer van de onmogelijkheid om de wetten van de natuur om te buigen of te negeren. Ze doet dit door de plotconstructie, het gebruik van botanische metaforen ontleend aan de sciëntistische cultuurfilosoof Hippolyte Taine, en de keuze voor een editoriale alwetende verteller. De Jong van Beek en Donk daarentegen houdt een geëngageerd pleidooi voor sociale mobiliteit zonder de hindernis van erfelijkheid of biologisch determinisme. De behandeling van het adoptiethema is een graadmeter voor de positionering van de auteurs tegenover het naturalisme.

Abstract

I compare Virginie Loveling's novel *Madeleine*, about the adoption of a child from a vulnerable social environment, with a controversial fin de siècle novel in which adoption equally plays a role: *Hilda van Suylenburg* by Cécile de Jong van Beek en Donk. The two novels were published in the same year, 1897, but express opposite ideologies. Loveling, through plot construction and the consistent use of botanical metaphors borrowed from the scientific cultural philosopher Hippolyte Taine, and by opting for an omniscient editorial narrator, impresses upon the reader the impossibility of bending or ignoring the laws of nature. In contrast, Cécile de Jong van Beek en Donk makes a committed plea for social mobility without the obstacle of heredity or biological determinism. Their treatment of the adoption theme is an indicator of the respective authors' position towards naturalism.

1. INLEIDING

Suzanne en Adelar zitten aan het dessert van hun bruiloftsmaal. Adelar snijdt een perzik in tweeën, een *madeleine blanche*, en biedt zijn bruid een helft aan. Zij aarzelt. Zal zij de helft nemen met de pit of zonder de pit? Adelar verlicht haar keuze door de pit uit de vrucht te snijden. Hij krijgt een idee. Hij zal de pit in hun nieuwe tuintje planten. Er zal een boom uit groeien die perziken zal geven die zij later zullen eten met de herinnering aan het geluk van nu.

Dit is het ijzersterke begin van de naturalistische roman *Madeleine* uit 1897, volgeladen met metaforen uit de planten- en dierenwereld.¹ Het huwelijk komt onder druk te staan door de wetten van de natuur. Of juist, door de vermetelheid om met de biologische wetten een loopje te nemen. De ideologische portee van het verhaal komt naar voren uit de plot die strikt chronologisch wordt verteld als de kroniek van een noodwendigheid.

Enkele jaren na hun huwelijksdag zitten Suzanne en Adelar naast hun opschietende perzikboompje. Ze zijn al iets minder gelukkig omdat er geen kinderen komen. Neefjes of nichtjes om hun nest te bevolken hebben ze ook niet, want ze zijn allebei enig kind. Adelar is een natuurliefhebber en bedenkt een amusant experiment. Wat zal er gebeuren als hij de eieren uit het zwaluwnest aan hun gevel vervangt door de eitjes van een stel vliegenvangers? Het kinderloze echtpaar observeert enthousiast dat het zwaluwenpaar geen verschil ziet met eigen broedsel en zich zelfs nog meer uitslooft voor hun vreemde kroost.

Suzanne stort zich in het sociale werk. Als lid van een vereniging van filantropische dames bezoekt ze de armen ‘in hunne afzichtelijke straatjes en ongezonde woningen’ (Loving, 1897, p. 13). Ze treft in een vochtig opkamer-tje een kindje aan waarvan de vader pas begraven is en de moeder op sterven ligt. Bliksemsnel smeden Suzanne en Adelar een plan: ‘wij zullen het kind redden uit de armoede en het misdrijf, wij zullen het opleiden tot het goede’. Kijkend naar het nest aan de gevel verklaart Adelar: ‘wij zullen doen, zoals de zwaluwen met de vliegenvangers: het kind liefhebben en vertroetelen, zoodanig, dat wij vergeten, dat het niet het onze is’ (*o.c.*, p. 17). Het meisje van een jaar heet Leentje, ze noemen het Madeleine.

¹ De roman verscheen als een copublicatie van de Utrechtse uitgever Hendrik Honig en de Gentse uitgever Julius Vuylsteke. Samen hadden ze al in 1893 de verhalenbundel *Een vonkje van genie en andere novellen* van Virginie Loveling uitgebracht.

2. ONDERSCHRIJVING: DE PRAKTIJK VAN ILLEGALE ADOPTIE

Voor een goed begrip van wat volgt is kennis nodig van de geschiedenis van de Belgische adoptiewetgeving en -praktijk. Het aannemen van een kind was in België verboden tot de adoptiewet van 22 maart 1940. Vóór die tijd was adoptie alleen toegestaan als een juridische akte tussen volwassenen, waarbij de adoptant minstens vijftig jaar oud moest zijn en de geadopteerde meerderjarig (tot 1900 dus 23 jaar oud). Kinderadoptie werd in strijd geacht met de natuurwet dat biologische afstamming niet kan worden geannuleerd. Adoptie als rechtsinstelling kon daarom niet voldoen aan de kindervens van onvruchtbare echt)paren, wel hielp ze bij het regulariseren van het erfrecht van volwassen natuurlijke kinderen. Volgens het historisch-juridisch onderzoek van Katrien Nijs, die de adoptieakten voor de Rechtbank van Eerste Aanleg van het arrondissement Gent doornam voor de periode 1855-1940, passeerden in de periode 1881-1900 slechts elf adopties. Dit cijfer kan echter nooit de weergave zijn van de toenmalige praktijk van ‘aanneming’. Vooreerst was endofamiliale adoptie wijdverbreid: nichtjes en neefjes uit grote gezinnen werden opgevangen door kinderloze tantes en ooms. Maar slechts in uitzonderlijke gevallen kreeg deze pleegzorg ook het wettelijke staartje van een omslachtige en dure ‘akte van aanneming’ op volwassen leeftijd. Daarnaast moeten kinderloze echt)paren hun toevlucht hebben genomen tot illegale heterofamiliale adopties, wat het lage aandeel (minder dan twintig procent) van de adopties zonder bloedverwantschap kan verklaren in de officiële statistieken. Nijs legt de praktijk uit:

Eén van de opties was dat de baby, al dan niet tegen betaling en met of zonder de medewerking van een dokter, ambtenaar van de Burgerlijke Stand... werd ingeschreven onder de naam van het echtpaar dat deze baby wou ‘adopter’. Dit maakte het [echtpaar] de ‘juridische’ natuurlijke ouders van het kindje. Het kind was door deze kunstgreep, in de ogen van de wet, het wettelijke kind van dat echtpaar. Deze illegale praktijk wordt ‘onderschrijving’ genoemd. De clandestiene vorm van adoptie had natuurlijk alle voordelen die de legale vorm van de instelling niet had. Als deze truc goed werd voorbereid kon het koppel de mensen in hun omgeving doen geloven dat het kind werkelijk hun natuurlijk kind was. Het stigma van kinderloosheid werd uitgewist en het kind zelf zou nooit hoeven te weten dat zijn ouders zijn ouders niet waren. Het belangrijkste was dat het kind niet alleen een erfgenaam zou zijn maar werkelijk hún kind. Als wettelijk kind behoorde de baby immers volledig tot de familie van het echtpaar. (Nijs, 2001-2002, paragraaf 6.2.4.)

Uit de roman *Madeleine* blijkt dat Virginie Loveling de ins en outs kende van de praktijk van onderschrijving. Al in de eerste alinea legt de verteller er de nadruk op dat zowel Adelar als Suzanne wees zijn en enig kind. Dit lijkt voor de hedendaagse lezer een irrelevant gegeven. Voor de contemporaine lezer echter verklaart het tegelijk waarom zij geen toegang hebben tot het gangbare endofamiliale pleegouderschap, én dat de weg open ligt voor een illegaal traject zonder de sociale controle van familie. Juist het feit dat het kind geen bloedverwant is, vindt Adelar een pluspunt:

‘Zie,’ sprak hij in eens, ‘zulk een kind zou ik begrijpen, dat iemand aannam, veeleer dan een neefje of nichtje, Suzanne: over een neefje of nichtje bewaren de ouders nog immer het oppergezag, zij halen het terug in een gegeven oogenblik; het kind zelf weet, dat het u vreemd is; maar zoo een gansch verlaten schepseltje, dat wordt heel iets anders...’ Hij scheen opgewonden. ‘Zulk een hartje,’ ging hij voort, ‘is een onbebouwde grond, waarin men zaaien kan, wat men wil.’ (Loveling, 1897, p. 15-16)

Op het moment dat Adelar deze woorden uitspreekt, weet de (huidige en vroegere) lezer al dat deze adoptie een kansloze onderneming is. Dramatische ironie stuwt van bij het begin het verhaal naar een onafwendbare afloop. Juist ervoor immers had Suzanne informatie gevraagd over de ouders van Leentje bij de stokoude huisbewaarder. Haar moeder bedelde (met een half ontklede baby om meer geld te vangen) en haar vader dronk en sloeg, had de grijsaard gezegd. Hij tekende zelfs de hele stamboom: ‘Dat is nu eene familie, de hare zoowel als de zijne, die ik van grootvader tot vader en van vader tot zoon, van grootmoeder tot kleindochter heb gekend, zonder dat ik een enkelen uit de diepste ellende zag opstaan’ (*o.c.*, p. 15). Het hartje is geen onbebouwde grond, zoals Adelar voorhoudt, maar het product van persistente degeneratie aan moeders- en vaderskant. Het spanningseffect van de roman zit niet in de vraag of maar wel hoe en wanneer de blinddoek van de overmoedige Suzanne en Adelar zal afvallen.

3. EEN VOORSPELBARE ONTKNOPING

Door het illegaal aannemen van *Madeleine* breekt voor het echtpaar een ingewikkeld semiclandestien leven aan. Adelar onderhandelt onder het mom van weldadigheid met de bevoegde overheden dat het weeskind op zijn kosten aan een werkvrouw wordt besteed. Hij neemt een baan in een andere stad, waar

niemand hen kent. Daar wordt tijdens de verhuizing de kleine binnengesmokkeld door de dubbel betaalde besteedster. Suzanne kust moederlijk het kindje: ‘Ik zal u liefhebben, vertroetelen en beschermen; wat er ook gebeuren moge, wij zullen onafscheidbaar in vreugd en leed verbonden blijven; gij zijt thans mijn kind, en ik ben uw moeder.’ Adelar heeft juist zijn perzikboom overgeplant in hun nieuwe tuin. ‘O mijn kind,’ sprak hij, ‘Suzanne, dat is nu eens eene levende *Madeleine blanche!*’ (o.c., p. 20).

Met liefdevolle berispingen brengen Suzanne en Adelar hun Madeleine kennis en goede manieren bij, wat niet meevalt bij dit woelige, wispelturige, steeds vaker ligende en bedriegende kind. Niet alleen voor de buitenwereld, maar ook voor zichzelf en elkaar hebben ze besloten dat Madeleine hun eigen vlees en bloed is. De stress is groot als Suzanne tijdens een kuur in Oostende een uit het oog verloren verre nicht tegen het lijf loopt. Ze valt net niet door de mand als adoptiemoeder, maar moet voortaan wel de opdringerigheid voor lief nemen van nicht Charlotte en haar doodverwende zoontje Pierre. Nog groter is de schrik als ineens haar eerste dienstmeid opduikt, die het nepouderschap doorziet en Suzanne hiermee afperst. De situatie loopt volledig uit de hand als Adelar zijn bijna meerderjarige dochter betrapt op een nachtelijke escapade met Pierre. Madeleine barst uit: ‘Gij zijt mijn vader niet, gij hebt mij niets te gebieden’ (o.c., p. 132). De meid had haar afkomst verklapt.

Nu kapseist het gevoelsleven van Adelar en Suzanne. Hun ouderlijke gevoelens, die toch al waren afgekald, verdwijnen totaal. Madeleine moet weg. Ze laten haar trouwen met Pierre, het jonge koppel vertrekt naar Amerika. Als de twee daar in geldnood komen, weigeren haar ouders nog in te springen. Madeleine is hun dochter niet en kan dus geen aanspraak maken op een erfenis. Adelar blijft onverbiddelijk. Even emotioneel kijkt Suzanne terug op haar ‘Don Quichottorie [sic] der moederliefde’ zoals zij het al eerder noemde (o.c., p. 72). Moedergevoelens zijn toch biologisch, dat ziet ze wel aan haar nicht Charlotte, die haar laatste hemd zou weggeven voor haar nietsnut van een zoon. In een laatste scène kijkt het oude paar terug op hun jeugdillusies. Ze hadden dat kind zo liefgehad. ‘En nu te moeten zeggen [...] dat er niets – maar niets van dat gevoel is overgebleven, hoe treurig en zonderling...’ (o.c., p. 143).

Welke moraal injecteert Virginie Loveling in deze pijnlijke geschiedenis? Zijn de adoptieouders schuldig omdat ze Madeleine als een steen laten vallen wanneer ze wakker worden uit de zelfbegoocheling dat dit kind hun eigen bloed is, of zaten ze al fout toen ze aan het avontuur begonnen? Het laatste is waar. Dit geeft Loveling aan door het personale perspectief van Suzanne en Adelar gere-

geld te doorbreken met correcties door een editoriaal alwetende verteller, zoals: ‘Helaas, zij wilden vergeten, dat Madeleine hun kind niet was, en hare eigene natuur zorgde er voor hen er aan te herinneren!’ (o.c., p. 85), of: ‘Dit was niet waar: deze vrouw [Suzanne] sprak aldus in hare opgewondenheid en bedroog zich zelve’ (o.c., p. 96). Zelfs de zwaluwen kennen de wet van de natuur beter dan de vogelspecialist Adelar: zij weten wel degelijk dat er met hun eieren gesjoemeld is. Hun hele gemeenschap is in rep en roer:

‘Zij zien het niet, dat het hun jongen niet zijn, zij hebben hen even lief,’ zei Adelar; doch de vogelen bemerkten het zeker. Zij zaten beide op den rand van hun nestje en keken er in, hetgeen zij anders ook doen; maar zij moesten het wel voortgebazuind hebben, dat daar iets wonderlijks was uitgebroeid, want de overige zwaluwen, die ook op het erf woonden, kwamen zien en na hen andere en vele, vele, heel den dag. (o.c., p. 12)

Ook de gnomische formules die bijfiguren in de mond nemen verwoorden de tendens. Dat ‘bloed trekt’ verkondigen zowel de huismeid als de nicht van Suzanne (o.c., p. 22, p. 143). En af en toe borrelt ook bij de pleegmoeder in de vorm van een gezegde de waarheid op, die ze snel verdringt: ‘Natuur, gij kunt niet liegen, dacht Suzanne’ (o.c., p. 74).²

De verstoting van Madeleine door Adelar en Suzanne is een biologische reset en daarom niet verwerpelijk, juist verklaarbaar. Loveling versterkt deze boodschap nog met een botanische parallel. Het perzikboompje dat Adelar zo gekoesterd had, blijkt tot zijn woede een meiboom te zijn (in algemeen Nederlands een laurierkers), een ordinair gewas dat uitgerukt moet worden omdat er te veel venijn op komt. Hij snapt het niet: hij had toch de kern van een perzikboom in de grond gestopt? Ineens vindt hij de verklaring:

‘Suzanne,’ viel hij eensklaps levendig in, ‘weet gij niet meer, dat ik een stokje uit het struikgewas sneed en aan het jonge stammetje stelde? [...] Welnu, de perzikboom zal vergaan zijn onder de sneeuw gedurende den winter, het scheutje uit den meiboom – want nu herinner ik mij, dat het uit den meiboom was – zal wortel gevat hebben, en dat verzorgden wij als een kostbaar stammetje, waaraan daarenboven nog de herinnering van onzen huwelijksdag verbonden was,’ schimpte hij, en

² Tom Sintobin geeft een verhelderende analyse van het gebruik van gnomische formules in *Madeleine*, in vergelijking met teksten van Herman Teirlinck en Cyriel Buysse, in Sintobin, 2008, p. 188-190 en 199-200.

stiet weder den voet tegen den boom. [...] ‘Inderdaad, de kern brengt voort wat in haar steekt,’ prevelde hij binnensmonds, ‘de geaardheid kan zich zelve niet verloochenen...’ (o.c., p. 27-28)

De adoptie van Madeleine is een flop en een fout, niet omdat ze onwettelijk was, maar omdat de wetgever gelijk heeft. Een meiboom wordt geen perzikboom als hij wordt overgeplant. Aan het eind van de roman vervalt Madeleine in de armoede waaruit zij aan het begin van de roman getrokken was, ondanks haar ideale opvoeding.

4. VERLICHTING UIT AMERIKA

Voor ik *Madeleine* in een literair-theoretische context bekijk, wil ik samen met Loveling de trein nemen van Gent naar Den Haag. Stellen we ons voor dat zij na de publicatie van haar roman eind 1897 op bezoek gaat bij haar neef Cyriel Buysse (hij is pas vader geworden), die sinds zijn huwelijk in 1896 woont in de Laan van Meerdervoort 11. Lopen we daar op hetzelfde trottoir honderd meter verder. In een imposant herenhuis op nummer 55 woont een schrijfster die op de kop af dertig jaar jonger is dan Virginie Loveling: Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk (1866-1944; hierna Cécile de Jong). Er is geen twijfel dat Cyriel Buysse en zijn echtgenote Nelly Dyserinck haar kennen. Buysse is lid van dezelfde sociëteit als de man van de schrijfster, Adriaan Goekoop, bouwondernemer en eigenaar van een flink deel van de Laan van Meerdervoort. Zijn jonge, dynamische vrouw organiseert vanuit hun huis een Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid die in 1898 van start zal gaan – de bladen staan er vol van. Maar nu al is Cécile de Jong een nationale bekendheid door haar pas verschenen roman *Hilda van Suylenburg*. Het fictieve personage Hilda woont op het Nassaplein, om de hoek dus bij Buysse en De Jong. Preciezer, ze woont op hetzelfde adres als haar fictieve tegenhanger Eline Vere in de bekende roman van tien jaar eerder. Dit detail is een knipoog van Cécile de Jong naar Louis Couperus, of liever een natrap, want het personage Hilda, dat eerst dreigt onder te gaan in beuzelarijen à la Eline Vere, herpakt zich. Ze gaat rechten studeren in Amsterdam en wordt advocate.³

³ *Hilda van Suylenburg* werd de best verkochte Nederlandstalige roman uit het laatste decennium van de negentiende eeuw. Hij ontketende een heftige brochurestrijd. Over de biografische context en de talrijke reacties op de roman: Leijnse, 2015, p. 197-235; over *Hilda* als vrouwelijke Bildungsroman: Swinnen, 2006, p. 74-80. Toevallig kwamen de romans *Hilda van Suylenburg* en *Madeleine* op dezelfde dag uit, 28 oktober 1897.

Hilda van Suylenburg is de eerste Nederlandstalige roman die expliciet geslacht en gender van elkaar scheidt, en daartoe oproept. Er bestaan geen aparte aangeboren geestelijke eigenschappen voor man en vrouw. Het meest radicale, en voor vele lezers schokkende, aspect van de roman was dat de schrijfster moederschap loskoppelde van moederlijkheid. Kinderloze vrouwen konden geboren moeders zijn en vrouwen die kinderen hadden gebaard hopeloze moeders. Het moederinstinct was volgens Cécile de Jong een achterhaald biologisch concept. Ze noemde het zelfs ‘een absurditeit’ dat kinderen in alle gevallen het beste worden grootgebracht door hun biologische moeder, en voorzag dat het in de toekomst ‘dikwijls voor de jonge generatie zelf een zegen zal wezen als zij onder de zorgen komt van vreemden die wél de gave van opvoeding kennen’ (De Jong, 1897, p. 380). Die stelling demonstreerde ze in haar roman aan de hand van verschillende adoptiegeschiedenissen, die tegelijk haar protest motiveerden tegen het ontbreken van een solide wetgeving inzake kindbescherming in Nederland (en België).

Als woordvoerster van dit protest dient in de roman een Amerikaans personage, Gladys, die in Den Haag woont omdat ze is getrouwd met een Nederlandse aristocraat. Gladys is een vrouwenkiesrechtactiviste die zich permanent verbaast over de achterlijkheid van de Europese wetgeving. Zij is de spreekbuis voor de juridische research die Cécile de Jong zelf had gedaan toen ze in 1893 de Verenigde Staten doorkruiste. Daar was kindadoptie wel in de wet voorzien. In de loop van de negentiende eeuw vaardigden de Amerikaanse staten na elkaar adoptiewetten uit. In 1851 noemde de Adoption of Children Act van de staat Massachusetts voor het eerst expliciet kindbescherming als oogmerk.⁴ Canada en Nieuw-Zeeland volgden nog voor het einde van de eeuw. Behalve dat in Nederland een gelijkaardige wet ontbrak – pas in 1956 zou de eerste kindadoptiewet worden gestemd, en volwassenadoptie was er nooit mogelijk – konden ouders (zomin als in België) niet worden ontzet uit de ouderlijke macht in gevallen van kindermishandeling of uitbuiting. Omdat de bloedband voor de wetgever onverbreekelijk was, behielden de ouders altijd volledige zeggenschap over hun kinderen.

In *Hilda van Suylenburg* loopt het titelpersonage stage bij een dokteres, Corona, die werkt in de Haagse armenwijken. De arts wil Hilda alleen onder

⁴ Voor een historisch overzicht van de adoptiewetgeving en -praktijk in de Verenigde Staten, inclusief een analyse van de representatie van adoptie in negentiende-eeuwse kinderboeken: Wayne Carp, 2009. Over de reis van Cécile de Jong door de VS, waar ze in oktober 1893 de Woman’s Building, een wereldtentoonstelling van vrouwenarbeid, bezocht op de World’s Columbian Exposition in Chicago: Leijnse, 2015, p. 142-146.

strikte geheimhouding een plek laten zien die ze haar ‘rovershol’ noemt. Het blijkt een zonnig huis te zijn met mooie prenten, bloemen en kussens op de grond waar lieve kinderen spelen onder toezicht van een lieve juffrouw. Alle kinderen hier heb ik gestolen, verklaart Corona. Ze neemt bedelkinderen mee van alcoholisten als die hun roes uitslapen, en biedt een schuiladres aan minderjarige prostituees. Als de kinderen in haar huis zijn aangesterkt, worden ze naar pleegouders gebracht op geheime adressen. Corona windt zich vreselijk op:

Moreel is het natuurlijk goed wat ik doe! maar wettelijk ben ik strafbaar. Wet en zedelijkheid staan dikwijls bitter tegenover elkaar! Niemand mag een kind aan de macht van zijn ouders onttrekken ook al zijn die ouders gezakt tot het laagste peil! Niemand kan ’n hulpeloos kindje redden, dan zooals ik, door geheime list. [...] Zie je, kinderen verlaten, ze mishandelen, ze ’s nachts in bittere kou laten bedelen, ze dwingen tot rampzalige zonde, ze opvoeden tot een groot gevaar voor de gemeenschap, zie je, dat mag bij de wet, maar wat wij hier doen, tante Ida en ik, trachten ze te redden met opoffering van eigen geld en gemak, dat is strafbaar! Is het niet curieus? (*o.c.*, p. 332)

Corona neemt zelf ook een kindje aan samen met haar vriendin. De biologische moeder – de echtgenote van een gestorven hartsvriend van Corona – heeft kennelijk zo weinig moederliefde dat ze haar dochter ‘zonder veel moeite voor goed’ afstaat aan haar rivale (*o.c.*, p. 548).

Een laatste adoptiegeschiedenis in de roman betreft de Amerikaanse Gladys. Zij sterft in het kraambed van haar derde kind nadat haar man ook al stierf. Volgens de wet moeten de kinderen van Gladys onder de voogdij komen van de broer van hun vader, een louche opportunist. De zuster van Gladys komt uit Amerika om de kleintjes te redden. Hoewel vrouwen geen voogdijrecht hebben volgens de Nederlandse wet, slaagt Maud erin de kinderen mee te sluizen naar de Nieuwe Wereld. Hilda juicht: ‘Lieve, lieve Maud, hoe heerlijk dat je hebt volgehouden. Nou kun je er heelemaal voor zorgen en er ’n paar pracht exemplaren van Amerikaantjes van maken!’ (*o.c.*, p. 551).

Bij elkaar zes kinderen, met naam genoemd, worden aan niet-biologische ouders toevertrouwd in *Hilda van Suylenburg*. In alle gevallen heerst een hoerastemming over de adoptie, of noem het pleegouderschap. Hoe het de Jaapjes en Suusjes vergaat in hun puberteit en volwassenheid, vernemen we niet door de beperkte vertelde tijd van de roman. Maar de schrijfster, en de door haar overtuigde lezer, weten dat alles goed komt.

5. HET NATURE-NURTURE-DEBAT IN HET NATURALISME

Tijd voor een vergelijking. Er bestaat bij mijn weten geen roman over adoptie zonder een ideologische component: van de achttiende eeuw tot nu, van het motief van het *enfant sauvage* tot de neokolonialistische toe-eigening van een derdewereldkind.⁵ Aan het eind van de negentiende eeuw is adoptie een kolffe naar de hand van de biologische naturalist. Welke casus kan duidelijker illustreren dat de natuur sterker is dan de cultuur?

Madeleine van Virginie Loveling is doordrenkt van de erfelijkheidsleer. Meer dan aan de romanpraktijk van Zola lijkt Loveling de strekking van haar verhaal te hebben ontleend aan de Franse theoreticus van het determinisme, Hippolyte Taine (1828-1893). In zijn *Histoire de la littérature anglaise* (1863) formuleerde Taine de bekende trits van determinerende factoren: ‘race’ (de erfelijke eigenschappen), ‘milieu’ (de fysieke en sociale omgeving), ‘moment’ (de politieke, economische en culturele omstandigheden) die de mens – dus ook de kunstenaar en zijn productie – volgens hem op zulke sluitende wijze bepalen dat ze een objectiverende kunstgeschiedenis mogelijk maken. Meer bepaald in de kort hierna gepubliceerde methodologische inleiding tot *Philosophie de l’art* (1865) moet Loveling haar mosterd hebben gehaald. Zo dicht leunt ze aan bij deze tekst, dat ze de (klassiek geworden) botanische argumentatie over ‘race, milieu, moment’ eruit overneemt als het leidmotief van haar roman. In zijn omstandige bewijsvoering beschrijft Taine de factor ‘race’ als het basisgegeven, de elementen ‘milieu’ en ‘moment’ als de mogelijkheidsvoorwaarden tot de ontwikkeling van de eerste factor. Hij geeft hiermee aan dat *nurture* wel de mogelijkheid geeft aan *nature* om zich te ontplooiën, maar dat (on)gunstige omstandigheden de natuur niet kunnen veranderen, tenzij na een eeuwenlang proces van natuurlijke (s)electie. Ik citeer Taine ingekort:

[R]egardons dans quelles circonstances une plante ou une espèce de plantes, l’oranger, par exemple, pourrait se développer et se propager sur un terrain. Nous supposons toutes sortes de graines et de semences apportées par le vent, jetées par le hasard ; à quelles conditions celles

⁵ In de achttiende eeuw vormde vooral het geval Marie-Angélique Le Blanc (1712-1775), een inheemse vrouw uit Louisiana die naar Frankrijk werd gebracht, stof voor minder of meer fictionele levensbeschrijvingen en verzen, onder meer van Voltaire. Zie o.a. Douthwaite, 1994-1995. Een hedendaagse roman waarin adoptie wordt voorgesteld als een verkapte vorm van kolonialisme is *Pelican Bay* (2002) van Nelleke Noordervliet. Voor zover ik weet, bestaat er nog geen (Nederlandstalige) diachronische studie van de literaire representaties van adoptie.

de l'oranger pourront-elles germer, devenir des arbres, fleurir, produire des fruits, des rejetons, tout une peuplade d'arbres et couvrir le sol ?

Il faudra pour cela bien des circonstances favorables ; et d'abord que le sol ne soit ni trop friable ni trop maigre ; autrement, les racines manquant de profondeur et d'attaches, l'arbre tomberait au premier coup de vent. Il faudra ensuite que le sol ne soit pas trop sec ; sinon, faute du rafraîchissement des eaux courantes l'arbre sèchera sur pied. Il faudra aussi que le climat soit chaud ; sinon l'arbre qui est délicat gèlera, ou tout au moins languira, et ne pourra pas épanouir ses pousses. [...]

Vous venez de voir l'effet des circonstances et de la température physique. *A parler précisément, ce ne sont point elles qui ont produit l'oranger. Les graines étaient données, et toute la puissance vitale était dans les graines seules.*' (Taine, 1890, p. 57-59, mijn cursivering)

Als men de sinaasappelboom van Taine inruilt voor een perzikboom, vindt men in de eerste hoofdstukken van *Madeleine* een vrije parafrase van de bekende methodologische inleiding tot *Philosophie de l'art*. In het tweede hoofdstuk stopt Adelar plechtig de perzikpit in de tuingrond terwijl hij een botanisch discours à la Taine houdt:

'Het is eene *Madeleine blanche*', sprak hij. 'Hoe zonderling, niet waar, Suzanne, dat onder dit bruine stukje hout een boom verborgen is, en wel een boom van bepaalden vorm, en die te zijnen tijde bepaalde vruchten voortbrengen zal, gelijk of nagenoeg gelijk aan deze? Grond, voedsel, zorgen, zonne en luchtgesteltenis, kunnen hem hinderen in zijn groei, of zijne ontwikkeling verhaasten, *maar wat in hem besloten ligt, zal er uit te voorschijn komen; laat zijne vruchten minder of meerder gekleurd, zoeter of zuurder, kleiner of grooter wezen, altijd zeker is het, dat het perziken zullen zijn, en er geene pruimen noch abrikozen uit kunnen opstaan.*' (Loving, 1897, p. 4, mijn cursivering)

Ironisch is dat Adelar kort hierna, in het vierde hoofdstuk, het tegenovergestelde beweert als opmaat tot de adoptie van *Madeleine* in het vijfde hoofdstuk. Tot zijn bevreemding kreeg het opgeschoten perzikboompje wel ongevoon brede bladeren, wat tot een tekenend gesprek leidde met de tuinman:

'Zou dat wel een perzikboom wezen, mijnheer?' had zelfs eens de werkman twijfelend gevraagd.

'En wat anders, Pieter? Ik heb hem zelf uit de pit gewonnen.'

‘Ha, als het zóó is!’ klonk het ongeloovig antwoord.

‘Zie, Pieter, proef eens hoe bitter zijn blad smaakt.’

‘Inderdaad, mijnheer, juist als wanneer men op een perzikblad bijt, maar ik meende, omdat ze zoo breed zijn...’

‘De malsche grond, Pieter, de buitengewone ontwikkeling door het voedsel verkregen.’

Werd de werkman niet blijkbaar overtuigd, Adelar was het te inniger. (o.c., p. 8-9)

Pieter gelooft er geen snars van dat een malse grond en goede zorgen de vorm van een boomblad kunnen veranderen. Het idealistische discours van de adoptievader wordt van meet af aan ondergraven door observaties van wezens die dichterbij de natuur staan (de tuinman, het zwaluwenkoppel, de nieuwe huismeid). Zij geven de morele correcties van de alwetende verteller een realistische inbedding. Steeds vaker zullen naar het eind van de roman de adoptieouders zelf een *nature*-betoog in de mond nemen, te beginnen bij de verzuiming van Suzanne ‘Dat kind, dat kind! [...] Zij heeft geen goeden aard, de kern deugde niet’ (o.c., p. 84).

Door *nature* onvoorwaardelijk boven *nurture* te stellen, ontpopt Loveling zich in *Madeleine* als een biologisch deterministe pur sang.⁶ Ze lijkt zelfs *plus catholique que le pape* te zijn, ik bedoel *plus déterministe que Zola*. Meer socioloog (en socialist) dan Taine hield Zola zich in zijn theoretische beschouwingen ver van essentialistische botanische demonstraties over een onveranderlijke kern.⁷ In het opstel *Le roman expérimental* (1880) gebruikte hij consequent het methodologisch kader van de fysioloog Claude Bernard (1813-1878), gevierd auteur van *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (1865). Bernard bestudeerde de reacties van levende wezens op ver-

⁶ Vandenbussche *et al.*, 2007 wijst op darwinistische en andere wetenschappelijke ideeën in het werk van Loveling, vooral in *Een idylle* (1893), *Erfelijk belast* (1906) en *Een revolverschot* (1911). Buiten beschouwing blijven hier *Madeleine* en de invloed van H. Taine.

⁷ De schatplichtigheid van Zola aan Taine vermindert in de loop van de jaren 1870. In 1867 had Zola aan de boekpublicatie van *Thérèse Raquin* een motto gegeven uit Taines *Histoire de la littérature anglaise*: ‘La vertu et le vice sont des produits comme le sucre et le vitriol.’ Kort erna zette hij de romancyclus *Les Rougon-Macquart* op waarvan de programmatische ondertitel *Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire* verwees naar Taines ‘race, milieu, moment’. Van meet af aan bracht Zola wel nuances aan in de orthodoxie van Taine: hij ver-smalde de factor ‘race’ tot familiale erfelijkheid in plaats van volkerengenetica en gaf een socio-logische invulling aan de factor ‘milieu’.

anderingen van vitale omstandigheden en milieu. In zijn spoor wilde Zola als romanschrijver de stap zetten van de fysiologie naar de antropologie tot de sociologie (Zola, 1880, p. 2). Over de interactie van ‘race’ en ‘milieu’ schreef hij:

[J]'estime que la question d'hérédité a une grande influence dans les manifestations intellectuelles et passionnelles de l'homme. Je donne aussi une importance considérable au milieu. [...] Nous venons de voir l'importance décisive donnée par Claude Bernard à l'étude du milieu intra-organique, dont on doit tenir compte, si l'on veut trouver le déterminisme des phénomènes chez les êtres vivants. Eh bien ! dans l'étude d'une famille, d'un groupe d'êtres vivants je crois que le milieu social a également une importance capitale. [...] L'homme n'est pas seul, il vit dans une société, dans un milieu social, et dès lors pour nous, romanciers, ce milieu social modifie sans cesse les phénomènes. Même notre grande étude est là, dans le travail réciproque de la société sur l'individu et de l'individu sur la société. (Zola, 1880, p. 25-26)

In de romans van Zola wordt het genetisch determinisme zelden in werking gezet zonder een noodlottig milieu, dat vaak het overwicht heeft. Omgekeerd kan een gunstige omgeving de neergang van een personage ombuigen. In de romancyclus *Les Rougon-Macquart* (1871-1893), compleet met stamboom geadstrueerd, komen drie gevallen van adoptie voor, zonder de rampzalige afloop van *Madeleine*.⁸ De duidelijkste casus van een adoptie als *nature-nurture*-experiment is te vinden in *Le Docteur Pascal* (1893), de laatste roman uit de cyclus – ‘ce roman qui est le résumé et la conclusion de toute mon œuvre’, volgens de opdracht van Zola. De arts Pascal Rougon brengt obsessief de erfelijkheid van het geslacht Rougon-Macquart in kaart, zijn levenswerk. Om uit te testen hoe groot de genetische impact is in verhouding tot het milieu, heeft hij zijn nichtje Clotilde als kind weggehaald uit haar natuurlijke omgeving en bij hem thuis grootgebracht ver van haar broer Maxime (die een

⁸ Uiteraard ging het niet om wettelijke adopties: de eerste Franse wet aangaande kinderadoptie dateert van 1923. Behalve in *Le Docteur Pascal* (zie infra) vindt men adopties in *La joie de vivre* (1884) en *Le rêve* (1888). Het hoofdpersonage Pauline Quenu (dochter van Lina Macquart) in *La joie de vivre* wordt aangenomen door de opportunistische familie Chanteau, waaraan Pauline desondanks trouw blijft. Het hoofdpersonage Angélique Rougon in *Le rêve*, als baby afgestaan aan de *Assistance publique*, wordt geadopteerd door de empathische familie Hubert; helaas blijkt Angélique te lijden aan een hallucinatoire stoornis als gevolg van eerdere mishandeling. Volgens Alain Pagès kunnen ook de helden Étienne uit *Germinal* en Jacques uit *La bête humaine* als pleegkinderen worden beschouwd: <http://www.item.ens.fr/articles-en-ligne/mile-zola-genese-du-roman-familial/> [4 januari 2024].

roemloos einde zal kennen). Anders dan bij Madeleine, pakt deze overplaatsing goed uit. Clotilde verklaart aan de dokter haar liefde:

Maître, c'est toi qui m'as faite ce que je suis. Comme tu l'as répété souvent, tu as corrigé mon hérédité. Que serais-je devenue, là-bas, dans le milieu où a grandi Maxime ?... Oui, si je vauz quelque chose, je le dois à toi seul, à toi qui m'as transplantée dans cette maison de vérité et de bonté, où tu m'as fait pousser digne de ta tendresse... (Zola, 1893, p. 306)

Uit de liefdesrelatie tussen Pascal en Clotilde wordt een kind geboren nadat de gigantische documentatie van dokter Pascal over zijn familie Rougon-Macquart in vlammen is opgegaan. Dat de wetten van het leven breder zijn dan die van de erfelijkheid, laat Zola zien in de laatste bladzijden van de romancyclus. De archiefkast die dertig jaar genetisch onderzoek herbergde, heeft Clotilde nu ingericht als linnenkast voor haar kleintje: 'C'était dans cette armoire, si pleine autrefois des manuscrits du docteur, et vide aujourd'hui, qu'elle avait rangé la layette de l'enfant. [...] L'immensité de l'antique armoire en paraissait égayée et toute rafraîchie' (Zola, 1893, p. 382-383). Overigens is Pascal Rougon zelf een geval van *innéité*: een mens in wie de genetische eigenschappen van de ouders niet terug te vinden zijn.

Ook Cécile de Jong, die een groot bewonderaarster was van Zola, heeft het grondpatroon van de naturalistische roman gebruikt met een nadrukkelijke tekening van de erfelijke eigenschappen van vele personages (aristocratie versus volk), het milieu (Den Haag) en het politieke moment (de opkomst van het socialisme). Maar zij houdt slechts één factor over die alles bepaalt: het milieu, en daarmee ook de opvoeding. Het juk van bloed en geslacht werpt ze af. Ziedaar het optimisme. Van milieu kan men veranderen, sociale mobiliteit is mogelijk. Alleen de personages die in hun toxische omgeving blijven zitten, zijn veroordeeld tot de naturalistische ondergang. 'En wat kan ik voor haar doen?' bedenkt dokteres Corona over een patiënte, 'zolang ze zoo hardnekkig weigert om weg te gaan in een heel andere omgeving' (De Jong, 1897, p. 229). Zelfs de oerstevige Hilda dreigt ten onder te gaan in het huis op het Nassauplein, waar 'haar gezond zenuwgestel [begon] te lijden en zachtjes aan kreeg zij die afwisselende stemmingen van opwinding en neerslachtigheid, waaraan maar zoo weinigen in haar omgeving wisten te ontkomen' (*o.c.*, p. 53). Uitspraken van pleegmoeder Suzanne in *Madeleine* als 'Zij heeft geen goeden aard, de kern deugde niet', vinden in *Hilda* hun omkering in de diagnoses van pleegmoeder-arts Corona, zoals: 'Zij behoort tot de velen die door de natuur goed maar door hun opvoeding slecht zijn gemaakt' (*o.c.*, p. 219).

In de evolutie van het Nederlandstalige naturalisme is Cécile de Jong in 1897 haar tijd vooruit, of Virginie Loveling haar tijd ten achter. Aan het eind van de eeuw verschijnen naturalistische romans die het deterministische pakket selectief gebruiken of corrigeren met een geëngageerd doel. Frederik van Eeden deed dit ná Cécile de Jong in de roman *Van de koele meren des doods* (1900). Bij Loveling ontbreekt de bedoeling van maatschappijverandering geheel, Cécile de Jong is ervan doordrongen – en ze is er ook in geslaagd. Mede als gevolg van de beroering die *Hilda van Suylenburg* teweeg had gebracht, werden in 1901 in Nederland de eerste kindervetten gestemd die pleegouderschap mogelijk maakten, waarbij biologische ouders uit de ouderlijke macht konden worden ontzet. Tijdens de debatten in de Tweede Kamer verwees een kamerlid naar de passage in de roman waarin Gladys op haar sterfbed het Binnenhof vervloekt.⁹

Ja, van *Hilda* wordt de lezer vrolijk, *Madeleine* laat hem somber achter. Deze constatering beantwoordt wellicht de vraag welke van de twee romans het meest realistisch is. Met alle respect voor Cécile de Jong, psychologisch realisme was niet haar sterkste kant, en zeker niet haar literaire strategie. Het boek van Virginie Loveling daarentegen blijft nu nog overeind (indien men er het bloed en de bodem uit filtert) als een geloofwaardige roman over hechtingsproblematiek. Dat is de focus waarmee de moderne psychologie naar adoptie kijkt. *Madeleine* handelt als een kind dat onveilig gehecht is. Haar paradoxale gedragingen in de roman kan men een na een als symptomen aanvincken in een hedendaags classificatiesysteem van hechting.¹⁰

6. EEN HISTORISCHE RECHTZETTING

Tot slot nu mijn moraal van dit verhaal: voltooi nooit een tekstanalyse zonder ook de biografie van de auteur te hebben gelezen.

Door omstandigheden krijg ik de biografie *Rosalie en Virginie* van Ludo Sty-nen pas in handen nadat ik het voorgaande heb geschreven. Tot mijn verras-

⁹ Leijnse, 2015, p. 213. De kindervetten van de liberale minister van Justitie Pieter Cort van der Linden werden gestemd in het progressief-liberale kabinet-Pierson. In België werden in 1912 gelijkaardige wetten gestemd op voorstel van de sociaaldemocratisch geïnspireerde katholieke minister van Justitie Henri Carton de Wiart.

¹⁰ Minder waarschijnlijk is dan weer dat Adelar en Suzanne zich plots totaal ont-hechten na twintig jaar van liefde en zorg; hier lijkt de ideologie het te winnen van de psychologie. Overigens had Cécile de Jong, evenmin als Virginie Loveling, zelf kinderen op het moment van schrijven. De Jong zal na haar scheiding van Goekoop in 1899 en haar emigratie naar Parijs moeder worden van een zoon in haar tweede huwelijk met de Pools-Joodse chemicus Michel Frenkel.

sing, maar ook opluchting, lees ik dat Virginie Loveling de roman *Madeleine* wel in 1897 in boekvorm publiceerde, maar al vijftien jaar eerder schreef, tussen 17 maart en 15 oktober 1882 (Stynen, 1997, p. 124-128). Hij verscheen in 1884 als een feuilleton in de eerste tien nummers van het Nederlandse geïllustreerde weekblad *Eigen Haard* onder de titel ‘De Kern’ – verwijzend naar de pit van de perzikboom en de geërfde natuur van het adoptiekind.¹¹

Deze informatie verheldert voor mij het toch wel bizarre anachronisme dat een romantekst uit de laatste jaren van de negentiende eeuw op nadrukkelijke wijze een methodologisch exposé van Hippolyte Taine uit 1865 als intertekst gebruikt. In 1897 had Taine (die al in 1893 was overleden) geen actualiteitswaarde meer. Men kan zich zelfs afvragen of de allusie door de toenmalige lezer nog werd herkend. Weliswaar werd *Philosophie de l'art* nog altijd herdrukt en gelezen in Europa en Amerika, maar de polemieken over Taines theorieën waren al lang gesust. Twintig jaar eerder lag dit anders, zeker in Vlaanderen. Het derde deel van *Philosophie de l'art*, dat de schilderkunst in de Nederlanden belichtte volgens de positivistisch-deterministische methode, gaf hier zelfs aanleiding tot een hetze. De weinig flatteuze raciaal-genetische observaties van Taine over de Vlaming (waaronder hij overigens ook de Waal rekende) – de logge lichaamsbouw, trage bewegingen, vreet- en drankzucht – staken de nationale trots.¹² In de Vlaamsgezinde pers werden Jan Breydel en Pieter de Coninck van stal gehaald om de arrogante Fransman te bestrijden. De vrijzinnig-liberale criticus Max Rooses (1839-1914), lansbreker voor een wetenschappelijk beargumenteerde cultuurstudie in Vlaanderen, nam Taine in bescherming:

Iets uitzinnigers dan deze kruisvaart is nauwelijks denkbaar. Taine vergeleek ons bij de zuidelijke volkeren, en van dit standpunt zag en kenmerkte hij ons juist. Dat het hem niet te doen was om ons eene hatelijkheid toe te voegen, blijkt voldoende uit het oordeel, dat hij over onze

¹¹ Het veelgelezen, op zaterdag verschijnende weekblad *Eigen Haard*, met als ondertitel *Geïllustreerd volktijdschrift*, werd uitgegeven door H.D. Tjeenk Willink in Haarlem en was van liberale signatuur. Ook Vlaamse auteurs vonden er een podium. De Utrechtse uitgever Honig veranderde na overleg met Loveling de oorspronkelijke titel ‘De Kern’ in *Madeleine*, omdat de boekuitgave volgens hem anders ‘schipbreuk’ zou lijden: Brieven, 9 juli en 17 augustus 1897, Hendrik Honig aan Virginie Loveling, *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap* (2007) 23, pp. 261-262. Overigens wordt de tijdschriftpublicatie vóór Stynen, 1997, al vermeld in Basse, 1921, p. 162 en Luysaert, 1974, p. 87.

¹² Taine, 1890, p. 257-275; over de hetze: Rooses, 1882, p. 281-282. De colleges kunstfilosofie die Hippolyte Taine gaf aan de École des Beaux-Arts werden tussen 1865 en 1869 na elkaar uitgegeven. Ze verschenen vanaf 1881 in twee volumes onder de overkoepelende titel *Philosophie de l'art*. Het werk werd elke twee of drie jaar herdrukt tot de Eerste Wereldoorlog. De eerste druk van *Philosophie de l'art. La peinture dans les Pays-Bas* dateert van 1869.

kunst uitsprak, het meest vleiende, dat nog uit de pen van een vreemdeling vloeide. (Rooses, 1882, p. 282)

In het najaar van 1881 schreef Rooses een chronologisch opgezette studie over Taine om diens ideeën stapsgewijs toe te lichten en ze ook in Nederland meer bekendheid te geven. Een jaar eerder was Taine onder internationale belangstelling geïnstalleerd als lid van de *Académie française*. Rooses' ruim vijftig bladzijden tellende verhandeling over 'onbetwistbaar een der machtigste denkers en der grootste schrijvers onzer eeuw' (Rooses, 1882, p. 448) verscheen in februari en maart 1882 in *De Gids*.

Of Virginie Loveling van de studie van Max Rooses kennis nam in dit tijdschrift, of al in het najaar van 1881 hierover sprak met de criticus tijdens zijn schrijfproces, heeft geen belang. Feit is dat Loveling, onmiddellijk na het verschijnen van Rooses' verhoog over Taine, een roman schreef die was geschraagd op Taines theorieën, waarmee zij zich als biologisch naturaliste op de kaart zette, explicieter dan enige andere Nederlandstalige schrijver vóór haar had gedaan. Men zou de teksten van Rooses en Loveling kunnen zien als het theoretische en literaire luik van eenzelfde verdediging van de positivistische cultuuranalyse. De geestverwantschap van Rooses en Loveling kreeg zijn publieke bevestiging toen op 29 oktober 1882 het Willemsfonds in Gent een grootse hulde aan Virginie Loveling organiseerde met een dithyrambische lofrede van Max Rooses (Stynen, 1997, p. 150-154). Hij prees haar vrijzinnige waarheidsliefde, die een weinig idealistisch beeld van Vlaanderen opleverde:

Voor het oog uwer lezers doet Gij Vlaanderen verrijzen zoals het is. Het is minder van U dan van wie ook de schuld, dat de beelden onzer landgenooten en het tafereel hunner zeden niet immer streelend voor onze eigen liefde en dikwijls weinig overeenkomstig met onze idealen zijn. (*o.c.*, p. 152)

Laat mijn conclusie over *Madeleine* een historische rechtzetting zijn. Deze roman is geen late loot van het biologisch naturalisme uit het eind van de jaren 1890, maar een eerste proeve hiervan uit de vroege jaren 1880. Niet aan de Vlaamse auteurs Reimond Stijns of Isidoor Teirlinck, niet aan de Nederlanders Frans Netscher of Ary Prins, maar aan Virginie Loveling komt de pioniersrol toe van het Nederlandstalige naturalisme.

Literatuurlijst

- Basse, M.** (1921). *Het aandeel der vrouw in de Nederlandsche letterkunde. Tweede Deel*. Gent: Ad. Hoste.
- Douthwaite, J.V.** (1994-1995). 'Rewriting the Savage. The Extraordinary Fictions of the "Wild Girl of Champagne".' *Eighteenth-Century Studies*, 28/2: 163-192.
- De Jong van Beek en Donk, C.** (1897) *Hilda van Suylenburg*. Amsterdam: Scheltema & Holkema's Boekhandel. Fotomechanische herdruk met een inleiding van Tessel Pollmann. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara, 1984.
- Leijnse, E.** (2015). *Cécile en Elsa, strijdbare freules. Een biografie*. Breda: De Geus.
- Loveling, V.** (1897). *Madeleine*. Utrecht/Gent: H. Honig/J. Vuijsteke.
- Luyssaert, J.** (1974). 'Beknopte bibliografie van Virginie Loveling.' *Confrontaties met Virginie Loveling. Monografieën van de Heemkundige Kring 'Het Land van Nevele' II*: 77-98.
- Nijs, K.** (2001-2002). *De aanneming van een kind en de dienstwillige voogdij. Adoptie in België van 1803 tot 1951*. Licentiaatscriptie Geschiedenis. Gent: UGent. <http://www.thesis.net/adoptie/adoptie_inhoud.htm> [4 januari 2024].
- Pagès, A.** 'Émile Zola: genèse du roman familial.' ITEM (Institut des Textes et Manuscrits modernes, CNRS/ENS). <<http://www.item.ens.fr/articles-en-ligne/mile-zola-genese-du-roman-familial/>> [4 januari 2024].
- Roses, M.** (1882). 'Taine.' *De Gids*, 46/I: 281-305, 421-450.
- Sintobin, T.** (2008). "'Men" heeft altijd gelijk. Over het gebruik van gnomische formules in fin-de-siècleproza in Vlaanderen'. *Nederlandse Letterkunde*, 13/3: 185-201.
- Stynen, L.** (1997). *Rosalie en Virginie. Leven en werk van de gezusters Loveling*. Tiel: Lannoo.
- Swinnen, A.** (2006). *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Taine, H.** (1890). *Philosophie de l'art. Tome premier*. Cinquième édition. Paris: Hachette.
- Vandenbussche, L., Vandermassen, G., Demoor, M. & Braeckman, J.** (2007). 'Darwin achterna? Erfelijkheid en evolutietheorie in het oeuvre van Virginie Loveling.' *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 23: 177-192.
- Wayne Carp, E.** (red.) (2009). *Adoption in America. Historical Perspectives*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Zola, E.** (1880). *Le roman expérimental*. Paris: Charpentier.
- Zola, E.** (1893). *Le Docteur Pascal*. Paris: Charpentier.